

**O'ZBEK TILIDA ZAMON VA ASPEKT MUNOSABATINING
KOGNITIV-FUNKSIONAL TALQINI**

**КОГНИТИВНО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
СООТНОШЕНИЯ ВРЕМЕНИ И АСПЕКТА В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

**COGNITIVE-FUNCTIONAL INTERPRETATION OF THE
RELATIONSHIP BETWEEN TENSE AND ASPECT IN THE UZBEK
LANGUAGE**

Habiyaliyeva Madina Xolmurod qizi

Namangan davlat pedagogika instituti talabasi

Elektron pochta: habiyaliyevamadina1212@gmail.com

Tel.: +998943552827

Annotatsiya: *Maqolada o'zbek tilida zamon va aspekt kategoriyalarining o'zaro munosabati kognitiv-funksional yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi fe'l shakllari orqali ifodalanadigan vaqt, davomiylik, tugallanganlik, takroriylik, natijaviylik va odatiylik ma'nolarining nutqdagi funksional xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Maqolada tavsifiy, qiyosiy, semantik-funksional va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida zamon shakllari faqat voqea vaqtini ko'rsatib qolmay, balki harakatning kechish tarzi, so'zlovchi pozitsiyasi va kommunikativ maqsadini ham ifodalaydi. Masalan, -di, -gan, -yapti, -ar, -ardi kabi shakllar turli kontekstlarda aspektual va modal-pragmatik ma'no hosil qilishi mumkin. Tadqiqot natijalari o'zbek tili grammatikasida zamon va aspektni alohida emas, balki o'zaro bog'liq semantik-funksional tizim sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Maqola o'zbek tilshunosligida fe'l semantikasi, grammatik kategoriya va kognitiv grammatika masalalarini chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.*

Kalit soʻzlar: zamon, aspekt, fe'l, kognitiv talqin, funksional yondashuv, tugallanganlik, davomiylik, natijaviylik, odatiylik, o'zbek tili.

Аннотация: В статье анализируется соотношение категорий времени и аспекта в узбекском языке на основе когнитивно-функционального подхода. Цель исследования состоит в выявлении функциональных особенностей значений времени, длительности, завершенности, повторяемости, результативности и обычности, выражаемых глагольными формами. В работе использованы описательный, сопоставительный, семантико-функциональный и контекстуальный методы анализа. Результаты показывают, что временные формы в узбекском языке не только указывают на время события, но и выражают характер протекания действия, позицию говорящего и коммуникативную цель высказывания. Такие формы, как -di, -gan, -yapti, -ar, -ardi, в разных контекстах могут создавать аспектальные и модально-прагматические значения. Полученные выводы подтверждают необходимость рассматривать время и аспект в узбекском языке не изолированно, а как взаимосвязанную семантико-функциональную систему. Статья способствует более глубокому изучению глагольной семантики, грамматических категорий и когнитивной грамматики в узбекском языкознании.

Ключевые слова: время, аспект, глагол, когнитивная интерпретация, функциональный подход, завершенность, длительность, результативность, обычность, узбекский язык.

Abstract: The article examines the relationship between tense and aspect in the Uzbek language from a cognitive-functional perspective. The purpose of the study is to identify the functional features of temporal, durative, completive, iterative, resultative and habitual meanings expressed by Uzbek verb forms. The research applies descriptive, comparative, semantic-functional and contextual methods of analysis. The results show that tense forms in Uzbek do not merely

indicate the time of an event; they also express the manner of action, the speaker's position and the communicative purpose of the utterance. Forms such as -di, -gan, -yapti, -ar and -ardi may generate aspectual and modal-pragmatic meanings in different contexts. The findings prove that tense and aspect in Uzbek should not be interpreted separately, but as an interconnected semantic-functional system. The article contributes to the study of verbal semantics, grammatical categories and cognitive grammar in Uzbek linguistics.

Key words: *tense, aspect, verb, cognitive interpretation, functional approach, completion, duration, resultativity, habituality, Uzbek language.*

KIRISH

Zamon va aspekt kategoriyalari har qanday tilning fe'l tizimida muhim o'rin tutadi. Zamon voqea-hodisaning nutq paytiga nisbatan qachon yuz berganini bildirsa, aspekt harakatning qanday kechishini, uning tugallangan yoki davom etayotganligini, takroriy yoki odatiy xususiyatini ko'rsatadi. Shu bois fe'l shakllari nutqda faqat grammatik vaqtni emas, balki harakatning ichki semantik tuzilishini ham ifodalaydi. O'zbek tilida bu ikki kategoriya ko'pincha bir-biri bilan qo'shib, murakkab funksional birlik sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida fe'l zamonlari masalasi an'anaviy grammatika doirasida keng yoritilgan. Biroq zamon shakllarining aspektual ma'no, kognitiv idrok va kommunikativ vazifa bilan bog'liq jihatlari hali ham alohida ilmiy e'tiborni talab qiladi. Masalan, "keldi" shakli oddiy o'tgan zamonni bildirishi mumkin, ammo "u kelib bo'ldi" yoki "u kelgan" shakllari nutqda natijaviylik, tajriba, voqeaning iz qoldirganligi kabi qo'shimcha ma'nolarni yuzaga chiqaradi. Demak, o'zbek tilida zamon va aspekt munosabatini faqat morfologik ko'rsatkichlar bilan cheklab bo'lmaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy kognitiv va funksional tilshunoslik grammatik kategoriyalarni inson tafakkuri, voqelikni konseptual idrok etish va nutqiy vazifa bilan bog'liq holda o'rganadi. O'zbek tilidagi zamon va aspekt munosabati ham so'zlovchining voqeani qanday ko'rishi, uni qanday baholashi va

tinglovchiga qanday tarzda yetkazishi bilan bog'liq. Shu jihatdan fe'l shakllari nafaqat grammatik belgi, balki voqea tasvirini modellashtiruvchi kognitiv vosita sifatida ham talqin qilinadi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilida zamon va aspekt kategoriyalarining o'zaro munosabatini kognitiv-funksional yondashuv asosida tahlil qilish, fe'l shakllarida vaqt va harakat kechish tarzining qanday semantik-funksional imkoniyatlar bilan ifodalanishini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun o'zbek tilidagi asosiy zamon shakllari, ularning aspektual ma'nolari, kontekstda yuzaga keladigan qo'shimcha ma'no qatlamlari va nutqiy vazifalari tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti o'zbek tilidagi fe'l shakllari va ularning nutqdagi qo'llanishi hisoblanadi. Tadqiqot predmeti esa zamon shakllarining aspektual ma'no hosil qilishi, harakatning davomiyligi, tugallanganligi, natijaviyligi, takroriyligi va odatiyligini ifodalash imkoniyatlaridir. Ilmiy yangilik shundaki, maqolada zamon va aspekt o'zbek tilida alohida-alohida grammatik kategoriya sifatida emas, balki o'zaro bog'langan semantik-funksional tizim sifatida talqin qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Zamon va aspekt munosabati jahon tilshunosligida keng tadqiq qilingan masalalardan biridir. B. Comrie aspektni harakatning ichki vaqt tuzilishi bilan bog'lab, davomiylik, tugallanganlik va odatiylik kabi ma'nolarni asosiy aspektual ko'rsatkichlar sifatida izohlaydi. J. Lyons fe'l semantikasida vaqt ma'nosi nutq vaziyati va kommunikativ markaz bilan bog'liq holda yuzaga chiqishini ta'kidlaydi. J. Bybee, R. Perkins va W. Pagliuca esa zamon, aspekt va modal ma'nolarning tarixiy taraqqiyotda bir-biri bilan uzviy bog'lanishini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida fe'lning grammatik kategoriyalari, zamon shakllari va ularning ma'no turlari haqida R. Rasulov, R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, N. Mahmudov, M. Mirtojiyev kabi olimlarning tadqiqotlarida muhim nazariy qarashlar bayon etilgan. Ushbu tadqiqotlarda fe'l zamonlari grammatik shakl, ma'no va qo'llanish jihatidan tasniflangan. Biroq zamon shakllarining kognitiv-funksional

talqini, ya'ni so'zlovchining voqeani idrok etish usuli va nutqiy maqsadi bilan bog'liq tahlili nisbatan kam yoritilgan.

Mazkur maqolada tavsifiy, semantik-funksional, kontekstual va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod orqali o'zbek tilidagi asosiy zamon shakllari tavsiflandi. Semantik-funksional metod yordamida fe'l shakllarining zamon va aspektual ma'nolari aniqlashtirildi. Kontekstual tahlil esa bir shaklning turli nutq vaziyatlarida turlicha ma'no ifodalashini ko'rsatish uchun qo'llanildi. Qiyosiy yondashuv zamon va aspektning farqli hamda o'zaro bog'liq tomonlarini ajratishda muhim bo'ldi.

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek adabiy tili me'yorlariga xos gaplar, kundalik nutqda ishlatiladigan fe'l shakllari va badiiy-uslubiy matnlardan olingan tipik misollar tanlandi. Misollar tahlilida "keldi", "kelgan", "kelmoqda", "kelyapti", "kelardi", "kelar edi", "kelib bo'ldi", "kelib turadi" kabi shakllar asosiy e'tibor markaziga olindi. Bu shakllar zamon bilan birga harakatning kechish tarzi va so'zlovchining voqeaga munosabatini ham ifodalashi bilan ahamiyatlidir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida zamon shakllari doimo faqat vaqtni bildiruvchi vosita sifatida ishlaydi. Ular ko'pincha aspektual ma'nolar bilan qo'shib keladi. Masalan, "U kitobni o'qidi" gapida harakatning tugallanganligi seziladi. "U kitob o'qiyapti" gapida esa harakatning nutq paytida davom etayotganligi ifodalanadi. "U kitob o'qib turadi" gapida esa harakatning takroriy yoki odatiy xususiyati yuzaga chiqadi. Demak, har bir fe'l shakli kontekstda zamon va aspekt munosabatining muayyan ko'rinishini hosil qiladi.

O'tgan zamon shakllarida aspektual farqlanish ancha faol ko'rinadi. "Keldi" shakli voqeaning o'tganligini va ko'pincha tugallanganligini bildiradi. "Kelgan" shakli esa natijaviylik va voqeaga oid axborotning hozirgi holat bilan bog'liqligini bildirishi mumkin. Masalan, "U kecha keldi" gapida voqea o'tgan vaqtga bog'langan bo'lsa, "U kelgan" gapida so'zlovchi voqeaning natijasini yoki mavjud holatni bildiradi. Bu jihat zamon shaklining kognitiv nuqtayi nazardan qanday talqin qilinishini ko'rsatadi.

Hozirgi zamon shakllari ham turli aspektual ma'nolarni ifodalaydi. "Kelyapti" shakli jarayonning nutq paytida davom etayotganligini bildiradi. "Kelmoqda" shakli adabiy va rasmiy uslubga yaqin bo'lib, jarayonning davomiyligini nisbatan betaraf tarzda ifodalaydi. "Keladi" shakli esa hozirgi-kelasi zamon bilan birga odatiylik yoki umumiy qonuniyat ma'nosini ham anglatadi: "U har kuni darsga vaqtida keladi". Bu gapda harakat bir martalik emas, balki takroriy va odatiy holat sifatida tasvirlanadi.

Kelasi zamon shakllarida ham aspektual va modal ma'nolar qo'shilib keladi. "Keladi" shakli kelasi zamonni bildirishi mumkin, ammo ayrim kontekstlarda ishonch, reja yoki kutilayotgan natija ma'nosini ham ifodalaydi. "Kelar" shakli esa taxmin, ehtimollik yoki umumlashma ma'nosiga ega bo'lishi mumkin. Masalan, "U ertaga kelar" gapida voqeaning aniq sodir bo'lishidan ko'ra ehtimollik ustun turadi. Demak, zamon shakli bu holatda modal-pragmatik ma'no bilan birlashadi.

O'zbek tilida aspektual ma'no ko'pincha yordamchi fe'llar, ravishdosh shakllari va leksik birliklar yordamida kuchaytiriladi. "Yozib bo'ldi" tugallanganlikni, "yozib turibdi" davomiylikni, "yozib qo'ydi" natijaviylilikni, "yozib yuradi" odatiylik yoki takroriylikni bildiradi. Bu shakllar o'zbek tilida aspektning faqat morfologik emas, balki analitik va kontekstual vositalar orqali ham shakllanishini ko'rsatadi.

Kognitiv-funksional talqin nuqtayi nazaridan zamon va aspekt so'zlovchining voqeani qanday ko'rishini aks ettiradi. Agar so'zlovchi harakatni yakunlangan hodisa sifatida taqdim etsa, tugallanganlik ma'nosi ustunlashadi. Agar voqea jarayon sifatida tasvirlansa, davomiylilik ma'nosi faollashadi. Agar harakat odat yoki takroriy holat sifatida berilsa, odatiylik aspekti yuzaga chiqadi. Shu sababli zamon va aspekt munosabati nutqda voqea konseptini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biridir.

Quyidagi jadvalda o'zbek tilidagi ayrim fe'l shakllarining zamon va aspektual ma'no hosil qilish imkoniyatlari umumlashtiriladi.

Fe'l shakli	Zamon ma'nosi	Aspektual ma'no	Misol
keldi	o'tgan zamon	tugallanganlik	U darsga vaqtida keldi.
kelgan	o'tgan zamon bilan bog'liq holat	natijaviylik, tajriba	U bu yerga avval ham kelgan.
kelyapti	hozirgi zamon	davomiylik	U hozir kutubxonaga kelyapti.
keladi	hozirgi-kelasi zamon	odatiylik yoki reja	U har kuni erta keladi.
kelardi	o'tgan odatiy zamon	takroriylik, davomiy odat	U bolaligida bu yerga kelardi.
yozib bo'ldi	o'tgan natijaviy holat	yakunlanganlik	U maqolani yozib bo'ldi.

XULOSA

O'zbek tilida zamon va aspekt munosabati murakkab semantik-funksional tizim sifatida namoyon bo'ladi. Zamon shakllari voqeaning nutq paytiga nisbatan vaqtini bildirsa, aspekt harakatning ichki kechish tarzini ifodalaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida bu ikki kategoriya ko'pincha bir-biridan ajralmagan holda, yagona grammatik-semantik maydon ichida ishlaydi.

O'tgan zamon shakllarida tugallanganlik va natijaviylik, hozirgi zamon shakllarida davomiylik va jarayonlilik, hozirgi-kelasi zamon shakllarida esa odatiylik, takroriylik va ehtimollik ma'nolari faol namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ravishdosh shakllari va yordamchi fe'llar orqali aspektual ma'no yanada aniqlashtiriladi. "Yozib bo'ldi", "yozib turibdi", "yozib qo'ydi", "yozib yuradi" kabi shakllar o'zbek tilida aspektning analitik vositalar orqali ham ifodalanishini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari zamon va aspektni o'zbek tili grammatikasida faqat shakliy tasnif asosida emas, balki kognitiv-funksional yondashuv asosida o'rganish

zarurligini tasdiqlaydi. Bunday yondashuv fe'l shakllarining voqea tasviri, soʻzlovchi pozitsiyasi va kommunikativ vazifa bilan bogʻliq jihatlarini chuqurroq ochib beradi. Kelgusida mazkur masalani korpus materiallari, badiiy matnlar va ogʻzaki nutq misollarida yanada kengroq tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 248 b.
3. Mirtojiyev M. Oʻzbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2010. – 288 b.
4. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1992. – 96 b.
5. Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 897 p.
6. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p.
7. Comrie B. Tense. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 139 p.
8. Dahl O. Tense and Aspect Systems. – Oxford: Basil Blackwell, 1985. – 213 p.
9. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 398 p.
10. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 516 p.
11. Croft W., Cruse D. A. Cognitive Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 356 p.
12. Palmer F. R. Mood and Modality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.